

Οι σχέσεις του γεωγραφικού χώρου - χρόνου στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου του Μαρξ, από το βιβλίο του D. Harvey (2011)

Αδαμάντιος Πασχαλίδης

Επίκουρος Καθηγητής ΑΠΘ
apaschalidis@civil.auth.gr

Περίληψη: Η διδασκαλία του *Κεφαλαίου* του Μαρξ από τον D. Harvey, στο βιβλίο του, στηρίζεται στα ίδια τα περιεχόμενα του βιβλίου του Μαρξ, όπως και στις ίδιες έννοιες τις οποίες χρησιμοποιεί και καθώς γράφει ο ίδιος: «όπως δεν υπάρχει κάποιος “βασιλικός δρόμος προς την επιστήμη“, έτσι κι αυτό το ανάγνωσμα δεν είναι κάποια εύκολη άσκηση». Οι σχέσεις του γεωγραφικού χωροχρόνου περιλαμβάνουν: τις τρεις έννοιες της αξίας (χρήσης, ανταλλακτική και της ίδιας ως άυλης και σχεσιακής), την οργάνωση της παραγωγής, τη διαλεκτική σχέση της πόλης και της υπαίθρου, την καταστροφή του χώρου δια μέσου του χρόνου (όπου συμπεριλαμβάνονται οι τεχνολογικές καινοτομίες στις μεταφορές και στις επικοινωνίες, οι «γενικοί όροι της παραγωγής», καθώς και η χωρική συγκέντρωση και η αστικοποίηση). Αιτίες της σημερινής καπιταλιστικής κρίσης βρίσκονται στις παραπάνω σχέσεις. Ο πρώτος τόμος δεν αναφέρεται στα σύγχρονα φαινόμενα της κρίσης (χρηματοπιστωτικό σύστημα), αλλά δίνει τις βάσεις για τη μελέτη του, όπως με το χωρο-χρόνο στη διαδικασία της παραγωγής, καθώς και το βασικό τύπο της κυκλοφορίας του κεφαλαίου (X-E-X', που είναι και το αντικείμενο του δεύτερου τόμου).

Εισαγωγή

«Χρειάζονται πολλά τον κόσμο για ν' αλλάξεις: Οργή κι επιμονή. Γνώση κι αγανάκτηση. Γρήγορη απόφαση, στόχαση βαθιά. Ψυχρή υπομονή, κι ατέλειωτη καρτερία. Κατανόηση της λεπτομέρειας και κατανόηση του συνόλου. Μονάχα η πραγματικότητα μπορεί να μας μάθει πώς την πραγματικότητα ν' αλλάζουμε.» Μπέρτολτ Μπρεχτ.

(«από το θεατρικό έργο 'Η απόφαση' -Die Massnahme-, 1930», στο Μ. Μπρεχτ, *Ποιήματα*. Μετάφραση Μ. Πλωρίτης, Θεμέλιο, 1978, β' έκδοση, σελ. 36. Οι στίχοι αυτοί είναι ακροτελεύτιοι του βιβλίου του Harvey, 2011:379¹).

1 Ο Harvey πριν από τους παραπάνω στίχους έγραψε (ό. π.): «Έτσι το είπε ο Μπρεχτ αυτό που εξέφρασε ο Μαρξ: αν οι νοητικές παραστάσεις δεν μπορούν μόνες τους ν' αλλάξουν τον κόσμο, έτσι οι ιδέες είναι μια υλική βία στην ιστορία. Έγραψε το Κεφάλαιο για να μας εξοπλίσει γι' αυτόν τον αγώνα. Αλλά όπως δεν υπάρχει κάποιος “βασιλικός δρόμος προς την επιστήμη“, έτσι κι αυτό το ανάγνωσμα δεν είναι κάποια εύκολη άσκηση». Για τη σχέση ποίησης και επιστήμης στον Μαρξ, βλ. επίσης, Μιχαήλ, 2014.

[δες επίσης «ΤΟ ΜΕΤΡΟ» :

http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=44315 (16.4.2014)

και άκου:

<https://www.youtube.com/watch?v=Hi5usd61Xhc> (28.6.14)

από το Άλμπουμ: «Γενιές σημαδεμένες», επιμέλεια κειμένων: Νάντια Βαλαβάνη^{2]}

Ο D. Harvey, ως κατεξοχήν γεωγράφος («το λέω αυτό ως γεωγράφος» έγραψε, δες παρακάτω στην παρ.1), ασχολήθηκε με το *Κεφάλαιο* του Μαρξ συστηματικά³. Μια σειρά άλλων βιβλίων του Harvey, τα οποία αναφέρονται επίσης στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ, υπάρχουν στο: Harvey, 2011: 384 (στο Register και στο αμερικανικό index: 349). Ήδη εκδόθηκε το D. Harvey, *A Companion to Marx's Capital. Volume 2*, Verso 2013. Οι σχέσεις του χώρου-χρόνου στον Μαρξ έχουν ίσως μελετηθεί, αλλά η προσέγγιση του D. Harvey αποκτάει ενδιαφέρον λόγω του ιδιαίτερου πεδίου ενδιαφέροντός του (που είναι η γεωγραφία), της μεθοδολογικής προσέγγισης του γεωγραφικού χωροχρόνου με τις ιστορικές αλλαγές, την ενασχόλησή του με τη διαδικασία της καπιταλιστικής διαδικασίας αστικοποίησης και την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη, καθώς και με τις κριτικές του παρατηρήσεις που αναφέρονται συνεχώς στην τρέχουσα καπιταλιστική κρίση (βλ. Χατζημιχάλης, 2003).

Σ' ένα γεωγραφικό διδακτικό του παράδειγμα (αφορά την προέλευση του πρωινού φαγητού των φοιτητών!) τονίζει τις διαφορετικές γεωγραφικές (τοπικές) και κοινωνικές-οικολογικές συνθήκες προέλευσης (του φαγητού), όπου μαζί με τις χωρικές συνδέσεις και τους τρόπους εργασίας συντίθεται μια πραγματικότητα που αφορά και την καθημερινή ζωή (Harvey, 2011:53).

Τέλος, ο γερμανικός υπότιτλος του βιβλίου δηλώνει «ένα συνοδό για τους προχωρημένους και επιβιβασζόμενους» (“Ein Begleiter fuer Fortgeschrittene und Einsteiger”) και ο αμερικανικός τίτλος αναφέρεται ως «οδηγός» (“Companion”), ένας συνοδοιπόρος, σύντροφος σ' αυτό το ταξίδι...

2 Ο Μπρεχτ «έφτασε» στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ, από το δικό του δρόμο, της τέχνης εννοείται, βλ. στο: Μ. Μπρεχτ (1992) τον Πρόλογο της Ν. Βαλαβάνη σελ. 9-10 και «με παιχνιδιάρικη διάθεση: σαν διάβασα το *Κεφάλαιο* του Μαρξ, κατάλαβα τα θεατρικά μου έργα. Όπως καταλαβαίνετε εύχομαι μια πλουσιοπάροχη διάδοση αυτού του βιβλίου...», ό. π. σελ. 10. Στο βιβλίο αυτό υπάρχουν και τρία ποιήματα από το «Μέτρο» (“die Massnahme”), όπου το ποίημα «τον κόσμο άλλαξε το χρειάζεται» έχει σχέση και με το παραπάνω (υπάρχει και στη μετάφραση του Πλωρίτη όπου ανήκει και το απόσπασμα της αρχής του παρόντος, ό. π.), βλ. επίσης σχετικά μ' αυτό το έργο, το οποίο ανήκει στο «Διδακτικά», στον Πρόλογο ό. π. σελ. 14-15 και δεν έχει μεταφραστεί στα ελληνικά (ευχαριστώ το Γιάννη Μανώλη στην κεντρική δημοτική βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης για την έρευνα αρχείου). Το παραπάνω ποίημα, καθώς και αναφορές στο «διδακτικό» αυτό έργο («η Απόφαση») υπάρχουν στο Μ. Ντορτ, *Ανάγνωση του Μπρεχτ*. Μετάφραση Α. Φραγκουδάκη, επιμέλεια Ν. Παπανδρέου, Κέδρος 1975, στη σελίδα 103 κ.α.

3 Με τεσσαρακονταετή ενασχόληση και τις γνωστές διαλέξεις του στη βίντεο-σειρά στο διαδίκτυο, απ' όπου προέκυψε και το βιβλίο, στο οποίο στηρίζομαστε: Harvey, 2011. Η γερμανική έκδοση αυτού του βιβλίου αναφέρεται στον πρώτο τόμο στα γερμανικά: Marx, 1977, που είναι η 12^η έκδοση και είναι ίδια με την πρώτη έκδοση του 1962, την οποία χρησιμοποιεί ο μεταφραστής. Για το θέμα της χρήσης του πρωτοτύπου βλ. τη σημείωση του επιμελητή στο Althusser κ.ά., 2002.

1. Οι τρεις βασικές έννοιες του Μαρξ: Αξία Χρήσης, Ανταλλακτική Αξία και Αξία και οι σχέσεις του με το γεωγραφικό χώρο-χρόνο.

Ο Harvey ακολουθεί στο βιβλίο του ακριβώς τα περιεχόμενα του *Κεφαλαίου* (Marx, 1977 και Μαρξ, 1978), με ενδιάμεσους υπέρτιτλους⁴ και όπου ως αφετηρία (με το πρώτο κεφάλαιο: «το Εμπόρευμα») βρίσκονται αυτές οι τρεις έννοιες⁵, τις οποίες επεξηγεί με αναφορά στο γεωγραφικό χωροχρόνο (Harvey, 2011:50): Α. Οι Αξίες Χρήσης υπάρχουν σ' ένα φυσικό-υλικό κόσμο των αντικειμένων, οι οποίες περιγράφονται στις έννοιες του Newton και του Cartesius (Descartes): του απόλυτου χώρου και του απόλυτου χρόνου. Β. Οι Ανταλλακτικές Αξίες βρίσκονται σ' ένα σχετικό Χώρο-Χρόνο της κίνησης και της ανταλλαγής των εμπορευμάτων. Γ. Οι Αξίες κατανοούνται ως έννοιες σχεσιακές (relational ή συσχετιστικές) του Χώρου – Χρόνου της παγκόσμιας αγοράς. (Η άυλη σχεσιακή Αξία του κοινωνικά αναγκαίου εργασιακού χρόνου προέρχεται στο πλαίσιο του αναπτυσσόμενου Χώρου-Χρόνου της παγκόσμιας καπιταλιστικής ανάπτυξης).

Στο σχήμα ενός τριγώνου - μ' ένα διάγραμμα, όπου στις κορυφές του υπάρχουν οι τρεις [Α Β, Γ] αυτές έννοιες, απεικονίζονται οι σχέσεις τους γραμμικά (Harvey, 2011: 34).

Οι τρεις μορφές της απόλυτης, της σχετικής και της σχεσιακής του χώρου-χρόνου, μέσα στην ιστορική-γεωγραφική δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, είναι διαλεκτικά συνδεδεμένες μεταξύ τους, όπως και οι τρεις βασικές έννοιες στον Μαρξ («το λέω αυτό ως γεωγράφος»). Ένα σημαντικό συμπέρασμα απ' αυτό είναι ότι ο χώρο-χρόνος του καπιταλισμού δεν είναι σταθερός αλλά μεταβλητός, (όπως η επιτάχυνση του ρυθμού της εργασίας στο εργοστάσιο ή η «καταστροφή του χώρου διαμέσου του χρόνου» που προκύπτει από την «επαναστατικοποίηση» των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας)⁶.

4 Πρόκειται για τα 24 κεφάλαια (όπως φαίνεται στη γερμανική μετάφραση παραλείπεται το 25^ο κεφάλαιο: «η σύγχρονη θεωρία της αποικιοποίησης») με ενδιάμεσους υπέρτιτλους δικούς του σε τμήματα (τους οποίους διατηρεί η αμερικανική έκδοση), καθώς και ένα τελευταίο υπέρτιτλο : «'Ανακλάσεις' και προγνώσεις» (“Reflexionen und Prognosen”: 30 σελίδες), όπου συνοψίζει τα ερωτήματα και τις απαντήσεις και αναφέρεται κυρίως στη σύγχρονη κρίση.

5 Σκοπός μου είναι η ανάγνωση του βιβλίου με τις ίδιες έννοιες του Μαρξ (στην Εισαγωγή, Harvey 2011: 10).

6 Βλ. παρακάτω τα αντίστοιχα κεφάλαια και παραγράφους. Για τη χωροχρονική δυναμική του Καπιταλισμού ο Harvey (2011: 51) παραπέμπει στα βιβλία του με υπότιτλο την «άνιση γεωγραφική ανάπτυξη» (πολλές και διαφορετικές εκδόσεις από το 2004-2007, ό. π.). Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο Harvey και σε άλλα σημεία του βιβλίου του, βλ. και την παράγραφο 7 παρακάτω. Βλ. επίσης τον «πρόλογο στην ελληνική έκδοση» του Χατζημιχάλη (2013) στο βιβλίο του D. Harvey: *Εξεγερμένες Πόλεις*.

2. Η Οργάνωση της Παραγωγής στο Χώρο και στο Χρόνο

Στο βιομηχανικό-βιοτεχνικό εργαστήριο υπάρχει ένας χωρικός διαχωρισμός, όπου τα χρονικά αλληπάλληλα μεταβάλλονται χωρικά δίπλα, δίπλα ή παράλληλα⁷ (Marx, 1977: 365 και Μαρξ, 1978: 360). Αυτό σημαίνει ότι η οργάνωση της παραγωγής θα πρέπει να παρατηρηθεί με ακρίβεια στο χώρο και στο χρόνο, γεγονός που αφορά τη χωροχρονική αναδιάρθρωση της διαδικασίας της εργασίας. Η αύξηση της παραγωγικότητας βασίζεται στο ότι σε κανένα σημείο δεν πρέπει να χαθεί χρόνος.

Με τον ορθολογισμό και σχεδιασμό της χωρικής οργάνωσης μπορούν να εξοικονομηθούν κόστη μεταφοράς και μ' αυτό η συνολική χωροχρονική διάρθρωση αποτελεί ένα οργανωτικό ερώτημα του τρόπου λειτουργίας του καπιταλισμού. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το παράδειγμα των ιαπωνικών εργοστασίων (just-in-time-παραγωγή) της δεκαετίας του 70, όπου η πυκνή διάταξη των ροών των υλικών στο χώρο και στο χρόνο δεν επιτρέπουν καμιά ενδιάμεση τοποθέτηση στο σύστημα.

Ο Μαρξ αποσαφηνίζει ότι μια οργανωτική πλευρά του καπιταλιστικού συστήματος αποτελείται από τον τρόπο που διευθετείται ο χώρος και ο χρόνος. Ο καπιταλιστής πρέπει ν' αναπτύξει ένα *σχέδιο* για ένα αποδοτικό χωροχρονικό σύστημα παραγωγής. Η αντίθεση εκφράζεται εδώ από τους «εκβιασμούς» της λογικής της αγοράς και από τον εσωτερικό (στην παραγωγή) *σχεδιασμό* (Harvey, 2011:204-205). Η χρονική διάρθρωση της διαδικασίας της παραγωγής σχετίζεται και με τη συνέχεια της κυκλοφορίας και της συσσώρευσης του κεφαλαίου, γεγονός που έχει σχέση με τη χρηματοπιστωτική διαδικασία (βλ. στα συμπεράσματα για την κρίση). Ο συγγραφέας τονίζει εδώ, αφενός τις ελλείψεις του πρώτου τόμου, αφετέρου, τη σημασία ορισμένων ερμηνειών, όπως αυτό του χωροχρόνου στην παραγωγή, προς περαιτέρω διερεύνηση (Harvey, 2011: 371).

3. Η διαλεκτική των σχέσεων της Πόλης - Υπαίθρου

Τη βάση του καταμερισμού της εργασίας αποτελεί ο χωρισμός της πόλης και της υπαίθρου και το μέγεθος και η πυκνότητα του πληθυσμού αποτελούν την προϋπόθεση, του καταμερισμού μέσα στην κοινωνία (Marx, 1977: 373 και Μαρξ, 1978: 368)⁸. Τη διαλεκτική των σχέσεων πόλης-υπαίθρου θεωρεί ο Harvey ιστορικής σημασίας, επισημαίνοντας όμως ότι ο Μαρξ δεν προσδιορίζει πως και που συμβαίνει αυτό. Η αναφορά του Μαρξ σε μια θεωρία της σχετικότητας των σχέσεων-Χώρου-Χρόνου είναι αρκετά καινοτόμα (επισημαίνει). Η γεωγραφική περιοχή

7 Για μια μελέτη στο θέμα αυτό με αναφορές στο πρωτότυπο κείμενο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* του Μαρξ, βλ. Πασχαλίδης, 2012β.

8 Βλ. επίσης Πασχαλίδης στον παρόντα τόμο (όπου υπάρχουν παραπομπές στα πρωτότυπα κείμενα των Μαρξ και Ένγκελς).

όπου αναπτύσσεται ο καπιταλισμός, δεν ήταν σταθερή αλλά μεταβλητή, σε σχέση με την πυκνότητα του πληθυσμού, αλλά και με τις τεχνολογίες στις μεταφορές και επικοινωνίες. Η αυξανόμενη «παράκαμψη της παραγωγής» (λόγω της κλαδικής εξειδίκευσης παραγωγής των αντικειμένων) προξενεί μεγαλύτερες δυνατότητες της εδαφικής ειδίκευσης και του εδαφικού καταμερισμού της εργασίας (Harvey, 2011:207-208).

4. Η καταστροφή του Χώρου δια μέσου του Χρόνου

Το θέμα αυτό το ανέπτυξε ο Μαρξ (στο 13^ο κεφάλαιο: «Σύστημα Μηχανών και Μεγάλη Βιομηχανία»⁹) σε σχέση με την επανάσταση στον τρόπο παραγωγής της βιομηχανίας και της αγροκαλλιέργειας, η οποία επέφερε μια επανάσταση, επίσης, στις «γενικές συνθήκες της παραγωγής» και τα μέσα μεταφοράς και επικοινωνίας. Ενδιαφέρουσα αποτελεί για τον Harvey η ερώτηση για την καταστροφή του χώρου δια μέσου του χρόνου (το οποίο αναπτύσσει ο Μαρξ στα *Grundrisse*¹⁰), την οποία συνέδεσε με την αστικοποίηση, τη συγκέντρωση, που πραγματοποιήθηκε με την ατμομηχανή και την απεξάρτηση από τη χωροθέτηση με βάση την ατμομηχανή. Το γεγονός αυτό συνετέλεσε στις διασυνδέσεις της παγκόσμιας αγοράς με τα πλοία το σιδηρόδρομο κτλ. (Harvey, 2011:234).

Δραματικές μεταβολές συντελούνται στις χωροχρονικές σχέσεις με τις καινοτομίες στους τομείς των μεταφορών και επικοινωνιών, γεγονός που έχει σχέση με τη σημερινή κρίση, όπως το εμπόριο στις χρηματοπιστωτικές αγορές, το οποίο στηρίζεται στους υπολογιστές (Harvey, 2011:361).

5. Ιστορικές και γεωγραφικές συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής

Στο κεφάλαιο 4 ο Μαρξ («μετατροπή του Χρήματος σε Κεφάλαιο»¹¹) αναφέρεται στην προέλευση της υπεραξίας και ο Harvey σχολιάζει ότι αυτή συντελείται σ' ένα γεωγραφικά κλειστό τρόπο παραγωγής, που είναι η παραγωγή, «αφαιρώντας ταυτόχρονα και εξαιρώντας τις λεγόμενες “ιδιαιτερότητες” της διανομής (τόκους, γαι-

9 Αναφορές στο πρωτότυπο κείμενο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* του Μαρξ μπορεί κανείς να βρει στο: Πασχαλίδης 2012α.

10 Για τις αναφορές στο κείμενο αυτό βλ. Πασχαλίδης 2011 (όπου θίγεται και το θέμα του «χρονο-χώρου»).

11 Σ' αυτό το κεφάλαιο και ως προς την «ακούραστη κίνηση για κέρδος» του καπιταλιστή, ο Harvey (2011:106) παραπέμπει στο μυθιστόρημα του Μπαλζάκ: *Ευγενία Γκραντέ* (εκδ. Θεμέλιο 2001. Ο φιλάργυρος Γκραντέ «παίζει» με τα χρεόγραφα, το δανεισμό, τις εκκαθαρίσεις, το χρυσό κτλ., στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στη Γαλλία και έτσι η «εμπειρία» των κερδοσκόπων, των τοκογλύφων και των τραπεζιτών μ. ά., «έκλεισε» διακόσια χρόνια...Οι φιλάργυροι μ.ά., εμφανίζονται -μέσα από την «επιστροφή των προσώπων»- και σε άλλα βιβλία του Μπαλζάκ, όπως στους *Χωριάτες ή Χωρικούς*). Για τη σχέση Μπαλζάκ και Μαρξ, ο Harvey γράφει στην *Εισαγωγή* του βιβλίου του.

οπρσόςδους, φόρους, ακόμα πρσγματικούς μισθούς και ποσοστά κέρδους), εφόσον αυτά είναι τυχαία συγκυριακά και ευκαιριακά στο χώρο και το χρόνο» (Harvey, 2013: 87). Αυτό αφορά τον πρώτο τόμο, ενώ στο δεύτερο, ασχολείται με την «κυκλοφορία του κεφαλαίου», δηλ. την αξία που πραγματοποιείται στην αγορά κτλ. Επομένως, η γεωγραφική επέκταση και οι «χωρικές σταθεροποιήσεις»¹² αφορούν στον Ιμπεριαλισμό και στην Αποικιοκρατία, γεγονός που περιορίζει από τη μια το εύρος της θεωρίας, ιδιαιτέρως, ως προς ιστορική και γεωγραφική δυναμική του καπιταλισμού, αλλά, από την άλλη, ενδυναμώνει την αφαίρεση που αφορά την προσέγγιση της υπεραξίας και της παραγωγής (Harvey, 2011:112-3).

Συμπεράσματα

1. Οι τρεις μορφές της απόλυτης, της σχετικής και της σχεσιακής του χώρου-χρόνου, μέσα στην ιστορική-γεωγραφική δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, είναι διαλεκτικά συνδεδεμένες μεταξύ τους, όπως και οι τρεις βασικές έννοιες της αξίας στον Μαρξ. Ένα σημαντικό συμπέρασμα απ' αυτό είναι ότι ο χώρο-χρόνος του καπιταλισμού δεν είναι σταθερός αλλά μεταβλητός (όπως η επιτάχυνση του ρυθμού της εργασίας στο εργοστάσιο ή η «καταστροφή του χώρου διαμέσου του χρόνου», η οποία προκύπτει από την «επαναστατικοποίηση» των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας).
2. Ο Μαρξ αποσαφηνίζει ότι μια οργανωτική πλευρά του καπιταλιστικού συστήματος αποτελείται από τον τρόπο που διευθετείται ο χώρος και ο χρόνος. Ο καπιταλιστής πρέπει ν' αναπτύξει ένα σχέδιο για ένα αποδοτικό χωροχρονικό σύστημα παραγωγής. Η αντίθεση εκφράζεται, εδώ, από τους «εκβιασμούς» της λογικής της αγοράς και από τον εσωτερικό (στην παραγωγή) σχεδιασμό.
3. Τη βάση του καταμερισμού της εργασίας αποτελεί ο χωρισμός της πόλης και της υπαίθρου και το μέγεθος και η πυκνότητα του πληθυσμού αποτελούν την προϋπόθεση, του καταμερισμού μέσα στην κοινωνία.
4. Η καταστροφή του χώρου δια μέσου του χρόνου συντελείται μέσα από την ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας, καθώς και των «γενικών όρων της παραγωγής» και συμβάλλει στην αστικοποίηση και τη χωρική συγκέντρωση.
5. Η προέλευση της υπεραξίας συντελείται στο χώρο της παραγωγής, που είναι ένα κλειστό γεωγραφικό-χωρικό σύστημα.
6. Ο πρώτος τόμος δεν αναφέρεται στα σύγχρονα φαινόμενα της κρίσης (πχ στο χρηματοπιστωτικό σύστημα), αλλά δίνει τις βάσεις για τη μελέτη του (και την περαιτέρω διερεύνηση), όπως με το χώρο-χρόνο στη διαδικασία της παραγωγής

12 “*raeumliche Fixierungen*” ή “*spatial fix*”, βλ. την υποσημείωση του μεταφραστή, όπου αναφέρεται η «χρονική απομάκρυνση και γεωγραφική επέκταση», από βιβλίο του Harvey, στο Harvey, 2011:113

(η οποία συνδέεται με την κυκλοφορία και τη συσσώρευση του κεφαλαίου και επομένως με τη χρηματοπιστωτική διαδικασία), καθώς και με το βασικό τύπο της κυκλοφορίας του κεφαλαίου (X-E-X', που είναι και το αντικείμενο του δεύτερου τόμου).

Τέλος, ο Harvey δε θεωρεί τις τρεις θεωρίες για την κρίση («ανάγκη» του κέρδους, τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει και υποκατανάλωση) αποκλειστικές, αλλά εξετάζει (στο τελευταίο του κεφάλαιο) οχτώ σημεία «εμποδίων» του καπιταλισμού. Ωστόσο, ούτε κι αυτό το θεωρεί κλειστό, αλλά παραπέμπει στη Δυναμική της Άνισης Γεωγραφικής Ανάπτυξης. Διαρκώς προσπαθεί το κεφάλαιο να δημιουργήσει την αντίστοιχη γεωγραφική ύπαιθρο (ή την υλική και κοινωνική υποδομή κατ' επέκταση), την οποία καταστρέφει σε μια μετέπειτα χρονική στιγμή. Οι μεταβαλλόμενες αστικές «ωθήσεις» στην παγκόσμια κλίμακα απεικονίζουν αυτή τη διαδικασία (Harvey, 2011: 372-374).

Βιβλιογραφία

- Althusser, κ.ά., 2002. *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*. (μετάφραση Δ. Δημούλης κ.ά, επιμέλεια ελληνικής έκδοσης Δ. Δημούλης), στο: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1033&Itemid=37 (7.7.2014)
- Harvey, D., 2011. *Marx' "Kapital" lesen (Ein Begleiter fuer Fortgeschrittene und Einsteiger)*. VSA: Verlag, Hamburg, 390 pp. (Aus dem Amerikanischen von Christian Frings, Originaltitel: *A Companion to Marx's Capital*, πρώτη έκδοση 2010 Verso, London/New York, 356 pp.).
- Harvey, D., 2013. *Εξεγερμένες πόλεις (Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης)*. (Μετάφραση Κ. Χαλμούκου, Πρόλογος και επιστημονική συμβολή Κ. Χατζημυχάλης), ΚΨΜ, 308 σελ.
- Marx, K., 1977. *Das Kapital. (Kritik der politischen Oekonomie)*. Erster Band, Buch I: "Der Produktionsprozess des Kapitals", Band 23, Marx Engels Werke (MEW), Dietz Verlag. (12.Auflage, unferenderter Nachdruck der 1.Auflage 1962), Berlin, 955 pp.
- Μαρξ, Κ., 1978. *Το Κεφάλαιο (Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας)*. Τόμος πρώτος, Βιβλίο I: «Το προτσές παραγωγής του Κεφαλαίου». (Μετάφραση Π. Μαυρομμάτη), Σύγχρονη Εποχή, 886 σελ.
- Μιχαήλ, Σ. 2014. *Η κρίση και η ανατροπή ως μεταχθές και ως προαύριο*. Αναγνώσεις (Αφιέρωμα: «Η επιστροφή της αριστεράς»), τ. 613, *Η Αυγή της Κυριακής*, 31.8.2014 (<http://avgi-anagnoseis.blogspot.gr/> 2.9.14)
- Μπρεχτ, Μ., 1992. *Ποιήματα*. (μετάφραση και Πρόλογος: Ν. Βαλαβάνη), Σύγχρονη Εποχή, (τέταρτη έκδοση), 335 σελ.
- Πασχαλίδης, Α., 2011. *Χαμένοι στη μετάφραση: Χρονοχώρος, καταστροφή του Χώρου δια*

μέσου του Χρόνου και Χωρικός Όρος της Κυκλοφορίας (από τα GRUNDRISSE του Μαρξ)». Θέσεις, 115:49-59, (επίσης στο:

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1143&Itemid=297.7.2014)

Πασχαλίδης, Α., 2012α. *Συντόμευση του Χρόνου Κυκλοφορίας του Κεφαλαίου: Ανάπτυξη της Βιομηχανίας Μεταφορών και των Μέσων Επικοινωνίας – Μεταφοράς (Από τα GRUNDRISSE και το ΚΕΦΑΛΑΙΟ του Μαρξ)*. Θέσεις, 119:71-84, (επίσης στο:

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1182&Itemid=297.7.2014)

Πασχαλίδης, Α., 2012β. *Η χωρόσφαιρα (“Raumsphäre”) της εργασίας και της παραγωγής (σύμφωνα με τον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου του Μαρξ): Από τη χειροτεχνία του εργαστηρίου στην εγκατάσταση των μηχανών (Ευρήματα από την υφαντουργία και τη χωροθέτηση των πρώτων εργοστασίων στον ευρύτερο χώρο της Θεσσαλονίκης)*. Θέσεις, 121:95-122, (επίσης στο:

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1206&Itemid=29 20.7.2014).

Χατζημιχάλης, Κ. 2013. *Πρόλογος στην ελληνική έκδοση*. Στο: Harvey, D., 2013. *Εξεγερμένες πόλεις*. ΚΨΜ, σελ.13-20.